1.02 PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.74.3.16
CC BY-SA

Oto Luthar*

Judovsko Prekmurje

Od prihoda prvih priseljencev do uničenja judovske skupnosti

IZVLEČEK

Pričujoče besedilo je pregled judovske zgodovine Prekmurja od vnovične naselitve judovskih družin v izteku 18. stoletja do šestdesetih let 20. stoletja, ko je pokrajino zapustila večina tistih, ki so preživeli koncentracijska taborišča, nekaj pa je bilo tudi takih, ki so preživeli skriti pri znancih in sosedih. Tako kot ostale prebivalce pokrajine so tudi njih odločilno sooblikovali izrazita večjezičnost, večreligioznost in raznoliko potekanje vsakdanjega življenja, vsega tega pa ni mogoče razbrati samo iz arhitekture njihovih domov, sinagog, pokopališč, dejavnosti in strukture lastništva, temveč tudi iz njihovih osebnih zgodb. Slednje smo povzeli iz zapisov pogovorov z redkimi preživelimi in iz pripovedi, ki so jih nekateri prispevali za Spilbergovo fundacijo.

KLJUČNE BESEDE

Prekmurje, Judje, skupnost, sodelovanje, razvoj, uničenje, spomin

ABSTRACT

JEWS IN PREKMURJE: FROM THE FIRST IMMIGRANTS TO THE DESTRUCTION OF THE JEWISH COMMUNITY

The article presents a brief history of the Jewish community in Prekmurje, from the resettlement of Jewish families at the end of the eighteenth century until the 1960s, when most concentration camp survivors left the region, along with many of those who had survived the war by hiding with their neighbours and acquaintances. Like the rest of the population, the Jewish community in Prekmurje was importantly shaped by pronounced multilingualism, religious pluralism, and the diverse nature of everyday life. Further evidence of this can be found in the architecture of their homes, synagogues, and cemeteries, as well as in their activities, patterns of ownership, and personal stories. These stories were reconstructed from transcripts of interviews conducted with the few remaining survivors, as well as from narratives that some of them contributed to the USC Shoah Foundation.

KEYWORDS

Prekmurje, Jews, community, cooperation, development, destruction, memory

* prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana, Slovenija, oto.luthar@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-1115-848X

UVOD

Čeprav je v slovenskem zgodovinopisju v zadnjih letih nastalo kar nekaj referenčnih del o nastanku in uničenju judovske skupnosti v Prekmurju (npr. dela Franca Kuzmiča, Darje Kerec, Irene Šumi, Hannah Starman, Metke Fujs, Boruta Brumna, Marjana Toša, Klemna Jelinčiča Boete, Borisa Hajdinjaka, Andreja Pančurja, Andreja Hozjana in drugih), lahko odkritjem vsako leto dodamo nove podrobnosti. Tu in tam imamo srečo tudi z odkritji novega arhivskega gradiva, kot sta matični knjigi za Beltince in Lendavo, ki v mnogočem dopolnjuje delo naštetih. Podobno velja za pričujoči prispevek. Po koncu projekta, ki je bil osredotočen predvsem na zadnjih dvajset let skupnosti, smo se s pomočjo kolegic in kolegov iz Pomurskega muzeja v Murski Soboti, predvsem pa s pomočjo kolegice Jovite Pristovšek z ZRC SAZU, v zadnjih 15 letih do nekaterih dodatnih spoznanj dokopali tudi na Inštitutu za kulturne in spominske študije.

Glede na to je pričujoče besedilo do določene mere nadgradnja knjige *Po robovih spomina. Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, ki je nastala v okviru mednarodnega projekta »Zamolčani holokavst: spomin na deportacijo prekmurskih Judov«. Na začetku zamišljena kot komentirano gradivo za osnovnošolski in srednješolski pouk, je na koncu prerasla v knjigo. S pričujočim besedilom je drugače. Ob kratki uvodni dopolnitvi dosedanjih spoznanj o poselitvi in začetkih naseljevanja v prekmurskem prostoru se v njem osredotočamo na konkretne usode in dogodke, širšo razpravo o lokalni inačici antisemitizma pa v veliki meri puščamo ob strani.

Skratka, v ospredju so novi izsledki iz življenja in uničenja treh presenetljivo dobro organiziranih in za pokrajino izjemno pomembnih judovskih skupnosti. Zanimale so nas konkretne usode, pri čemer smo, kot rečeno, poskušali dopolniti tudi judovski del prekmurske zgodovine pred 19. stoletjem, vključno s pomembnejšimi dogodki do internacije leta 1944.

V BLIŽINI PREKMURJA

Naselitev

V pisnih virih se posamezni Judje na ozemlju današnje Slovenije prvič pojavljajo v 12. stoletju, prve judovske skupnosti pa so nastale v 13. stoletju (Maribor, Ptuj), in sicer v času nastajanja urbanih središč. Po mnenju Jožeta Mlinariča je večina judovskih družin na Kranjsko in v sosednje pokrajine prišla iz Koroške, tja pa iz Porenja.[1] Novejše raziskave (Wadl, Vago, Frejdenberg, Bon) pa opozarjajo, da so v slovenski prostor prišli tudi iz Švice, Bavarske in Švabske, med mesti pa so posebej omenjeni Ulm, Konstanca, Strasbourg, Dunaj in Linz. Sodeč po ostankih judovskih pokopališč je do večjega priseljevanja prišlo že v 12. stoletju, na kar opozarja najstarejši ohranjeni nagrobnik iz Velikovca, prve omembe judovske prisotnosti na Koroškem pa so povezane z migracijo iz smeri Prage in Regensburga pred koncem zgodnjega srednjega veka.[2] Prva v virih potrjena naselitev Judov v Trstu, Gorici, Čedadu, Mariboru in na Ptuju sega v 13. stoletje, intenzivnejše priseljevanje (ki bi lahko vplivalo tudi na Prekmurje) pa naj bi potekalo med letoma 1274 in 1296.[3] Kot opozarja Wadl, judovska migracija ni potekala samo preko Alp, temveč tudi vzporedno z njimi – najprej, po koncu 14. stoletja, praviloma proti vzhodu, posebej po Maksimilijanovem ediktu konec 15. stoletja pa tudi proti zahodu.

Tako kaže znova in posebej izpostaviti Maribor in tamkajšnjo sinagogo iz časa okoli leta 1300, prvič pisno omenjeno leta 1354. Ne glede na to, da je bila mlajša od tiste na Ptuju, je spomin nanjo izrazitejši predvsem zaradi generacij družine Marpurgov, ki so bili povezani s skupnostmi na Ogrskem, Zgornjem Štajerskem, Dunaju in v severnoitalijanskih mestih. Po mnenju Klemna Jelinčiča Boete je skupnost nastala že v drugi polovici 13. stoletja, dvesto petdeset let pozneje pa je štela vsaj štirideset družin s približno dvesto člani,[4] Andrej Hozjan[5] in Boris Hajdinjak[6] pa menita, da lahko na podlagi virov govorimo o 20 družinah z največ 150 člani.

Razmere so se spremenile v drugi polovici 15. stoletja, ko so notranjeavstrijski deželni stanovi od cesarja Friderika III. v zameno za denarno odškodnino zahtevali izgon Judov iz Koroške in Štajerske. Njihovemu pritisku se je dokončno vdal šele njegov sin in naslednik Maksimilijan I., čigar edikt z dne 18. marca 1496 poleg odgovornosti za izbruh, širitev in posledice kužnih bolezni Judom očita še t. i. skrunitev hostije, žrtvovanje krščanskih otrok in zastrupitev vodnjakov.[7]

1 Mlinarič, Judje, str. 50.
2 Wilhelm Wadl, *Geschichte der Juden in Kärnten in Mittelalter*, referat na simpoziju *Slovenski Judje* v Mariboru septembra 1997. Vsi referati z omenjenega simpozija so del gradiva Franca Kuzmiča v Pomurskem muzeju v Murski Soboti. Članki, ki so naknadno izšli v *Časopisu za zgodovino in narodopisje*, so navedeni v seznamu literature.
3 Mlinarič, Judje, str. 50.
4 Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 263–264.
5 Hozjan, Mariborsko prebivalstvo, str. 30–31.
6 Hajdinjak, Zgodovina = History, str. 56–57.
7 Arlt in Lenart, *Vergangen und vergessen*, str. 56.

Čeprav zastopniki kranjskih deželnih stanov pobude Koroščev in Štajercev niso podprli, to ni preprečilo izgona Judov iz Kranjske dve desetletji pozneje.[8] Pri tem velja poudariti, da je tudi cesar v prvi fazi izgona stavil predvsem na preselitev in v ta namen predvidel točno določene kraje (Marchegg, Zisterdorf in Eisenstadt).[9] Podobno kot njegov oče pred njim in fevdalci tega prostora nasploh se namreč ni želel v celoti odreči ljudem, ki so, vsaj od 13. stoletja naprej, financirali vrsto večjih projektov posvetnih in cerkvenih fevdalcev v osrednjih pokrajinah cesarstva.[10] To seveda ne pomeni, da v vmesnem času tu in tam ni bilo občasnih pokolov. Nasilje se je dogajalo, kot najhujši pogrom pa najpogosteje omenjamo uničenje judovske skupnosti v Volšperku (Wolfsbergu) leta 1338.[11]

Nastanek judovske skupnosti v Prekmurju

Osrednjeslovenske dežele so Judje vnovič poselili šele dve stoletji pozneje (po letu 1700), ko so se posamezne družine naselile tudi v Prekmurju.[12] Večina jih je prišla iz Gradiščanske na Ogrskem. Sodeč po skopem arhivskem gradivu se je na začetku 18. stoletja prvih štirinajst judovskih priseljencev naselilo v Lendavi. Sledilo je priseljevanje v Beltince, kamor so se, podobno kot v Mursko Soboto, judovske družine v večjem številu priselile predvsem sredi 19. stoletja in v njegovi drugi polovici. Glede na to, da se prišleki niso naselili samo v polurbanih središčih pokrajine (Beltinci, Lendava, Murska Sobota), temveč tudi po vaseh, lahko predvidevamo, da so bili to povečini t. i. »Landjuden«, kar za ta del Srednje Evrope ni bila nobena posebnost. Od 13. stoletja so lahko v prostoru med severnim Jadranom in Panonsko nižino Judje namreč ob hišah posedovali vinograde, oljčne nasade, polja in travnike, v Prekmurju pa šele v 19. stoletju.

Proces naseljevanja je doslej najnatančneje rekonstruiral Marjan Toš v svoji doktorski disertaciji, ki je v začetku leta 2012 izšla z naslovom *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*.[13] Sodeč po njegovih podatkih se je desetim do dvanajstim družinam, kolikor jih je na ozemlju današnjega Prekmurja živelo v zadnji četrtini 18. stoletja, dobrih trideset let pozneje pridružilo še približno štirideset družin. Popis iz leta 1831 tako omenja že 207 Judov. Največ, 98, jih je živelo v Murski Soboti. Dvajset let pozneje se je njihovo število podvojilo (383), pri čemer je razmerje med posameznimi kraji ostalo približno enako; največ (približno 180) jih je bilo v Murski Soboti, nekoliko manj (približno 120) v Lendavi, preostali pa v Beltincih in drugih večjih vaseh. V Beltincih je judovska skupnost približno v tem času zgradila lastno sinagogo.

Večina Judov se je preživljala s trgovino, srečamo pa jih tudi kot lastnike mesnic in gostiln. Še več, po mnenju etnologa in antropologa Boruta Brumna so nekdanjemu cehovskemu korporativizmu, ki je do sredine 19. stoletja v pokrajini zaviral razvoj moderne trgovine, »'smrtni udarec' [...] zadali prav judovski priseljenci s svojimi trgovinami, v katerih so (pre)prodajali tudi izdelke soboških obrtnikov«.[14] Veletrgovini Ascher, ki je bila

8 Kot zanimivost kaže omeniti, da je bilo v »dolgih pogajanjih [...] kljub zahtevam stanov, ki so se nadejali odpisa dolgov, določeno, da judovska posest ne bo zaplenjena, temveč, da bodo (Judje, op. p.) lahko svoje (nepremično, op. p.) premoženje prodali« (gl. Jelinčič Boeta, Judje v Mariboru, str. 10).

9 Ne glede na to se je večina najpremožnejših mariborskih Judov z Marpurgi na čelu preselila na Goriško in v Trst – najpremožnejši v Gorico, Gradišče in Trst, ostali »Landjuden« pa tudi v manjše kraje v okolici. Tu po Maren Frejdenberg, *The Destiny of Jews from Styria, Carinthia and Carniola after their Banishment in 1497 (and) 1515*, referat na simpoziju v Mariboru septembra 1997. Avtorica v svojem referatu opozarja tudi na družbeno strukturo priseljencev. Jedro so predstavljale bogate družine, ki so s seboj pripeljale »revne sorodnike« in spremstvo. Pri tem naj bi si, tako Maren Frejdenberg, v tujem okolju zagotovili dodatno varnost in minimalne socialne stike. Po njenem mnenju je to poglavitni razlog za ohranitev mariborskega judovskega narečja (»mariborish«), ki naj bi bilo v 16. stoletju podlaga za dodatno »povezanost in solidarnost« med priseljenci. Glej Frejdenberg, *The Destiny of Jews*, str. 6.

10 Mišljeni so predvsem predhodniki t. i. »Hofjuden«, ki so že v 14. stoletju uživali veliko stopnjo cesarjeve zaščite. Cesarskemu zgledu so sledili tudi koroški vojvode, goriški grofje ter salzburški, bamberški in krški škofje (Wadl, *Geschichte der Juden*, str. 2). Izraz Hofjuden se začne zares uporabljati v 18. stoletju.

11 Frejdenberg, *The Destiny of Jews*, str. 2.

12 Pri tem je mišljena prva dokumentirana naselitev. Sodeč po tem, da je izgon iz Koroške in Štajerske predvideval preselitev na severovzhod, ni izključeno, da posamezne družine niso prišle v Prekmurje že na začetku 16. stoletja. Tej hipotezi pritrjuje tudi delo Frejdenbergove, ki se sklicuje na interese cesarske zakladnice in lokalnih »Bürgschaften« (Frejdenberg, *The Destiny of Jews*, str. 2).

13 Navedeno delo za 18. stoletje pomembno nadgrajuje Hozjan, Gradivo, str. 123–145.

14 Brumen, *Na robu*, str. 86. Brumnova knjiga ponuja najboljši oris gospodarskih in kulturnih razmer v Prekmurju med svetovnima vojnama, s poudarkom na Murski Soboti. Poleg podatkov iz mariborskega arhiva, gradiva pokrajinskega muzeja v Murski Soboti in različnih zapuščinskih fondov Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani se je avtor naslanjal na vso relevantno literaturo s področja urbane etnologije. Še več, v svojih opredelitvah črpa tudi iz del Jürgena Habermasa, Henrija Lefebvra, Marcela Maussa, Günterja Wiegelmanna, Clifforda Geertza, Jacka Goodyja, Fernanda Braudela in številnih drugih filozofov, antropologov in zgodovinarjev, ki so se tako ali drugače ukvarjali z urbanizacijo Evrope. Glede na to Brumnova razprava ponuja doslej najboljši vpogled v začetek procesa spreminjanja večkulturne

ena prvih resnih znanilk tega procesa, so »sledile številne druge«. Tako je bilo dobrih trideset let pozneje v Murski Soboti že šestnajst trgovin, »ki so bile vse razen ene v judovskih rokah«.[15] Skratka, kot dobro povezani preprodajalci so Judje po vaseh odkupovali med, kože, živino, perje, grobo laneno platno … in jih prodajali veletrgovcem iz večjih mest. Poleg tega so nastopali kot uvozniki in s tem pomembno vplivali na oblikovanje lokalnega trga. Kot nakazuje Brumen, je na podlagi njihove mreže samo v Murski Soboti živelo približno 130 »registriranih obrtnikov«.[16]

Ker so lahko Judje po jožefinskih reformah (1781–1789) tudi na ravni vsedržavne uredbe najemali in obdelovali zemljo, jih od takrat srečamo tudi kot večje posestnike, sicer pa so se v spomin pokrajine vtisnili predvsem kot lastniki trgovin, čevljarskih in drugih delavnic, kot gradbeniki, prevozniki, lekarnarji in tiskarji, pozneje pa tudi kot hotelirji, tovarnarji in bančniki. Med vplivnimi člani Dolnjelendavske hranilnice je Marjan Toš naštel kar štiri člane judovske skupnosti: zdravnika dr. Mora Kiralyja, veletrgovca Lazarja Pollaka, odvetnika Adolfa Wollaka in knjigovodjo Emila Pollaka.[17]

Sicer pa so bili Judje v okolici Lendave tudi lastniki dveh regionalnih mlinov in dveh opekarn. Mlin in opekarna v mestu sta bila v lasti družine Eppinger, lastnik podobnih obratov v bližnji Dolgi vasi pa je bil Jozsef Schwarz. Zgodbo družine Schwarz je prek pripovedi o njegovem sinu Tamasu Bertholdu Schwarzu oziroma Yoelu Shacharju[18] natančneje opisal Bojan Zadravec, ki je ugotovil, da je bilo v Schwarzovem mlinu zaposlenih »kar pet mlinarjev«. Yoel se še spominja, da jim ni »nič […] manjkalo«, saj je družina »zahajala [celo] na izlete na morje; najpogosteje v Opatijo in Crikvenico«.[19]

Vse to je pri njihovih nejudovskih sosedih vzbujalo občutek, da so Judje nadpovprečno bogati. Skratka, podobno kot so Romom očitali, da so lenuhi, so Prekmurci Judom očitali bogastvo.[20] Trditev, da so bili premožni vsi Judje v Prekmurju, je pretirana, prav nič pa ni pretirana ugotovitev, da so bili prav oni zaslužni za razvoj tiskarske dejavnosti v pokrajini.[21] Podobno velja za papirništvo, ki se je razvilo skupaj s tiskarstvom in vrhunec doseglo tik pred začetkom prve svetovne vojne, ko sta ta posel prevzela Ernest Balkányi oziroma njegov sin Aleksander ter Izidor Hahn, »ki je […] v Murski Soboti […] sčasoma prigospodaril še knjigoveznico«.[22]

Modernizacija: socialna in generacijska mobilnost

O rasti in uspešnosti judovskih skupnosti v Prekmurju pričata tudi ustanovitev judovske šole in gradnja nove sinagoge v Lendavi. Vanjo so v šestdesetih letih 19. stoletja preselili matično knjigo, ki je do leta 2019 veljala za izgubljeno ali uničeno.[23] Podobnemu razvoju lahko sledimo tudi v Murski Soboti, ki pa je novo, sicer že tretjo si-

skupnosti v moderno nacionalno skupnost. Proces, ki so ga na prelomu stoletij začeli Madžari s poudarjeno madžarizacijo, so namreč nadaljevale jugoslovanske oblasti. Že spomladi 1920 sta bili v Murski Soboti ustanovljeni Jugoslovanska matica in Narodna čitalnica. V mestu, ki je pred tem imelo kar tri čitalnice s pretežno madžarsko literaturo in dokaj vpliven časopis v madžarščini, je bil to prelomen dogodek. Več o tem lahko preberemo predvsem v dveh poglavjih Brumnove knjige, in sicer v »Papinci, luterani in židovje – Prekmurci, Slovenci in Vogri« ter »Med fabrikanti in želarji; na sprehajališču in kavarni«.

15 Brumen, *Na robu*, str. 86. Na podlagi gradiva, ki ga je zbral Brumen, si lahko živo predstavljamo, kako je bila videti večina takšnih trgovin. Kot pravi, je bila ponudba »po navadi skromna«, saj je povprečna zaloga cele trgovine obsegala »50 do 100 kg soli v blokih, sod petroleja, sod kisa, vžigalice, tobak, milo in alkoholne pijače«.

16 Brumen, *Na robu*, str. 86.

17 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 30. Glej tudi Hajdinjak, *Zgodba o dveh transportih*, str. 10: »Med 16 člani uprave je bilo 10 Judov.«

18 Podobno kot mnogi drugi priseljenci je tudi Tamas Schwarz po prihodu v Izrael prevzel hebrejsko ime.

19 Zadravec, Vsak konec, str. 24.

20 Sin enega redkih moških informantov Janeza Gergarja, Karel Gergar, ki ga je leta 2011 intervjuvala Klaudija Sedar, v svoji pripovedi nekajkrat zatrdi, da so »ciganje […] manjacke […] bilij […] Židove pa bogati«.

21 Kot je ugotovil že Franc Kuzmič, najboljši poznavalec regionalne gospodarske zgodovine zadnjih dveh stoletij, je bil prvi tiskar v Murski Soboti M. Grünbaum, ki se je v mesto priselil iz Keszthelyja na Madžarskem in proti koncu leta 1884 začel izdajati časopis *Muraszombat és Vidéke* (gl. Kuzmič, Podjetnost, str. 172–178; gl. tudi poglavje »Židje v Prekmurju«, ki ga je za *Katalog stalne razstave* Pokrajinskega muzeja Murska Sobota prispeval isti avtor).

22 Kuzmič, Židje v Prekmurju, str. 187.

23 Matični knjigi Lendave in Beltincev so po naključju znova našli šele leta 2019 in ju prek Upravne enote Murska Sobota predali v hrambo Pokrajinskemu arhivu Maribor. Arhiv je prevzel enajst judovskih matičnih knjig za obe judovski občini. Gradivo obsega rojstne, poročne in mrliške knjige za leta 1820–1943. Zanimivo je, da vpisi za čas med letoma 1820 in 1850 niso nastajali sproti, ampak naknadno. Glede na to, da so Judje na Madžarskem matične knjige začeli sistematično voditi najpozneje leta 1851, mariborski arhivarke in arhivarji domnevajo, da so vpisi rojstev, porok in smrti pred letom 1851 nastali šele takrat ali kmalu po tem. Vse knjige razen ene, ki je bila predana arhivski restavratorski delavnici, so po besedah kolegice Gordane Šövegeš Lipovšek »kar dobro ohranjene«. Dostopne so v arhivski čitalnici. Za potrebe raziskovalk in raziskovalcev ZRC SAZU je celotno gradivo profesionalno fotografiral in smiselno uredil Andrea Furlan z Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta.

Murska Sobota - Lendavska ulica, Sinagoga, zunanjost, pogled proti JV (Jožef Prahič-József Prahics, 1909, hrani: Pomurski muzej Murska Sobota).

nagogo dobila šele štirideset let pozneje (1908).[24] V približno istem obdobju so v Lendavi obnovili judovsko šolo. Kmalu po prenovi je dobila novo predstojnico, gospo Hermino Brünner, ki je na položaju vztrajala vse do zaprtja šole leta 1921.

Navedeni podatek priča o tem, da sta si vrhunec razvoja judovske skupnosti in njen postopen propad sledila nenavadno hitro. Najprepričljivejšo razlago tega procesa je ponudil Andrej Pančur v knjigi *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta.* Po njegovem mnenju je upadanje števila judovskega prebivalstva v Prekmurju »povsem v skladu s takratnim razvojem na celotnem Ogrskem«, in sicer zaradi množičnega »izseljevanja iz vasi in manjših mest v večja mestna središča. Manjša mesta so v glavnem pritegnila priseljence iz neposredne okolice, velika mesta pa iz celotne države in tujine. V tem pogledu se je število Judov zlasti hitro večalo v Budimpešti«, kjer je »pred prvo svetovno vojno [...] živela že skoraj četrtina vseh ogrskih Judov«.[25]

V dobrih petdesetih letih je bila Lendava priča največjemu razcvetu in propadu judovske skupnosti obenem, pri čemer se je propad začel stopnjevati že v času med svetovnima vojnama. K temu je deloma prispevala nova politična ureditev po prvi svetovni vojni, deloma pa gospodarska kriza in naraščajoči antisemitizem. Judje, ki so povečini izvirali iz Ogrske, so po priključitvi Prekmurja Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev delili strahove madžarskih someščanov. Kot premožni člani skupnosti, ki se je s priključitvijo znašla sredi nacionalne emancipacije, so bili soočeni s tradicionalnim antisemitizmom, ki je v njih videl predvsem tuje izkoriščevalce. Zaradi svojih dejavnosti namreč niso uravnavali samo gospodarskega utripa pokrajine, temveč so odločilno zaznamovali tudi njeno kulturno in družabno življenje.

Med tistimi, ki so imeli pri tem še posebej pomembno vlogo, kaže še enkrat omeniti tiskarje, predvsem izdajatelje lokalnega časopisa *Muraszombat és Vidéke* in lastnike lokalne Dolnjelendavske hranilnice. Podobno velja za ustanovitelje najstarejšega modernega industrijskega obrata v pokrajini, tovarne pletenin in dežnikov. Obrat, ki se je iz šivalnice razvil v uspešno podjetje že na začetku 20. stoletja, je Lendavo zaznamoval vse do konca socializma.

Podobno velja za Mursko Soboto ter njeno živilsko in predelovalno industrijo, ki so jo vzpostavili člani družin Arvay, Berger, Fürst, Weiss in Koblencer. V njihovih rokah oziroma pod njihovim vplivom je bila velika večina mesnic, trgovina z živino in gostinstvo, ki je z blagom in storitvami zalagalo tudi partnerje v Radgoni in drugih avstrijskih krajih. Sodeč po podatkih Franca Kuzmiča in Marjana Toša naj bi Koblencerjeva prodajna mreža segala celo do Italije in Švice.[26]

Glede na to ne preseneča, da so prvi slovenski kulturbundovci Mursko Soboto označili za »židovsko gnezdo« oziroma začetek »gospostva Židov«; to naj bi segalo vse do Budimpešte, ki so jo najbolj vneti antisemiti prekrstili v »Judapest«.[27] Čeprav se je antisemitizem začel krepiti kmalu po priključitvi Prekmurja Kraljevini SHS, ta ni bila edini razlog za prvi večji val preseljevanja. Prekmurske kraje so, kot rečeno, najprej zapustile družine, ki so bile sorodstveno in gospodarsko tesneje povezane z Madžarsko.

Sicer pa je imela združitev z Jugoslavijo za prekmurske Jude tako negativne kot pozitivne posledice. Po eni strani so se lendavske in soboške manufakture in delavnice spreminjale v prve prave industrijske obrate, po drugi strani pa je združitev prekinila tradicionalne povezave z madžarskimi (ogrskimi) partnerji. Kot je ugotovil že Brumen, je nova uprava pokrajine s prepovedjo svobode gibanja in rigidnim pravilnikom o trgovanju prekinila »vse gospodarske in trgovske zve-

24 Hajdinjak, Zgodba = A story, str. 8.
25 Pančur, *Judovska skupnost*, str. 24.
26 Kuzmič, Podjetnost, str. 176.
27 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 51.

ze z Madžarsko«.[28] Dodatno negotovost je sprožala tudi napoved ukinitve madžarske zakonodaje, ki je ob rimskokatoliški veroizpovedi priznavala še sedem drugih. Še posebej nezaupljivi so bili evangeličani in Judje, ki so se bali, da bo Kraljevina SHS uveljavila »nekdanje avstrijsko pravo in s tem legitimirala slabši formalno-pravni položaj nekatoliških verskih skupnosti«.[29]

Ne glede na razloge za izseljevanje je bil končni rezultat za judovsko skupnost vse prej kot spodbuden. V dobrih desetih letih je zaradi strahu pred reformami, omejevanja trgovinskih povezav in lokalnega antisemitizma pokrajino zapustila dobra tretjina Judov.[30]

Politični antisemitizem

Enega od vrhuncev antisemitizma lahko zaznamo iz povzemanja novic iz madžarskih in avstrijskih časopisov, ki so Jude predstavljali kot pobudnike boljševizma. V začetku leta 1935 se je ta trditev znašla celo v naslovu nekega članka v soboških *Novinah*.[31]

Spremembe pa se niso kazale samo v gospodarstvu, temveč tudi v kulturnem življenju obeh mest in vasi z judovskim prebivalstvom. Murska Sobota je ostala celo brez rabina. Leta 1921 je mesto zapustil rabin Henrik Kiss, zaradi česar sta do prihoda rabina Lazarja Rotha pet let pozneje nujne posle skupnosti opravljala rabina iz Lendave in Čakovca. Droben, a pomemben pokazatelj težav so tudi deljena mnenja o novem rabinu. Nekateri njegovi učenci so se ga, najverjetneje pod vplivom svojih staršev, še po vojni spominjali kot pijanca, ki jih ni nič naučil,[32] drugi pa kot zelo izobraženega in prijetnega sogovornika.[33]

Pet let pozneje, na začetku tridesetih let, so se razmere še dodatno poslabšale. K temu je v veliki meri prispeval razvoj dogodkov v Nemčiji, od koder so prihajale novice o razlaščanju in preganjanju Judov, največji razlog za preplah pa gre iskati v spremembi politične klime v Jugoslaviji, na kar so vplivale tako spremenjene razmere po smrti kralja Aleksandra, ki je veljal za svojevrstnega zaščitnika Judov v Jugoslaviji, kot posebna zakonodaja, ki je podobno kot v Nemčiji Jude sistematično onemogočala. Eden najbolj zavzetih zagovornikov antisemitskih »uredb« je bil Anton Korošec, član takratne jugoslovanske vlade.[34] O odmevu na njegova prizadevanja v vlogi ministra za prosveto je poročal tudi časopis *Jutro*. Novice so bile povezane predvsem s sprejetjem dveh uredb, s katerima je Korošec v določenem trenutku celo pogojeval svoj obstoj v vladi. Gre za poročilo o uredbi o izločitvi Judov iz določenih vej gospodarstva ter poročilo o uredbi o vpisu Judov na visoke, strokovne in srednje šole. Tega »odstranjevanja [...] vidnih in nevidnih sil [...]«, ki naj bi ovirale »pozitivne norme današnjega kulturnega stremljenja«, se je lotil »s pripravnimi pedagoškimi metodami« ter »brez neodločnosti, omahovanja in tarnanja«. Po njegovem mnenju bi moralo biti v odnosu do Judov vse »jasno, precizno in energično« določeno, saj je »samo tako« mogoče »izvesti moralni in kulturni preporod«.[35]

Del tistih, ki se kljub tem pritiskom niso mogli ali hoteli odločiti za izselitev, so novonastale razmere prisilile k prestopu v krščanstvo. Ta proces je značilen predvsem za zadnja leta pred vojno, pri čemer se je za spoznanje več konvertitov odločilo za protestantsko vero in nekoliko manj za rimskokatoliško. V nekaterih primerih so dali starši krstiti samo otroke, v drugih so se prekrstile celotne družine in nato v skladu z osnovnim namenom spremenile tudi imena.

V zadnjih dveh letih pred napadom na Jugoslavijo so morala »Načelstva sreza«, tudi tisto iz Murske Sobote, poročati o izgonu »inozemskih državljanov iz Kr. Jugoslavije«. Pri tem ne preseneča, da so sem spadali vsi »židje« iz Nemčije, Madžarske, Avstrije in Poljske, ki so »v državo [...] prebegli ilegalno« oziroma so jih zavrnili »kar na meji«.[36]

28 Brumen, *Na robu*, str. 62. Tu mislimo na »Pravilnik o prometu z blagom v obmejnem pasu«, št. 5184/20, izdan v Murski Soboti 8. julija 1920. V njem je omejen oziroma prepovedan promet z veliko večino pridelkov in živino, razen s konji.

29 Brumen, *Na robu*, str. 62.

30 Po popisu jugoslovanske zveze rabinov naj bi bilo leta 1921 v celotni Sloveniji in Medžimurju samo še slabih 2000 Judov (točneje 1959), v statistiki vsedržavnega popisa zabeležena številka pa je celo za polovico manjša, in sicer 946 (gl. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*).

31 *Novine*, 3. 2. 1935, št. 5, str. 4.

32 »Rabin je bil pijanec, nič nas ni naučil, absolutno nič, dal nam je odlično, a nas nič ni naučil.« Iz pričevanja Šarike Horvat, *Fundacija šoa*.

33 Mariborski pomožni škof Jožef Smej se ga spominja kot človeka »z lepo črno brado«, ki se je kljub svoji »visoki izobrazbi [...] spuščal v pogovor z nami [...] dijaki višjih gimnazij«. Iz pričevanja pomožnega škofa Jožefa Smeja.

34 O Koroščevi vlogi pri sprejetju antisemitske zakonodaje govori predvsem Dolenc, Zmaga ali poraz?, str. 199–210. Iz zgornjega članka po Hajdinjakovem mnenju izhaja, da je bil Korošec izrazit pragmatični antisemit.

35 *Jutro*, 1. 7. 1940, str. 1. Na odmeve prizadevanja Antona Korošca za sprejetje antisemitskih uredb v slovenskem časopisju nas je še posebej opozorila kolegica Mateja Ratej.

36 Arhiv Pomurskega muzeja v Murski Soboti, Dokumentacija Načelstva sreza Murska Sobota za čas od septembra 1939 do novembra 1940, poslana Kraljevski banski upravi Dravske banovine, oddelek II, v Ljubljani. Sodeč po poročilih so v enem letu iz Prekmurja izgnali ali na pristojni meji zavrnili najmanj 255 »židovskih beguncev«, v to število pa niso všteti tisti, ki so jih »nazaj preko meje

Posledice so bile več kot občutne. V Lendavi, kjer so leta 1931 našteli[37] še 259 članic in članov judovske skupnosti, je ob začetku druge svetovne vojne živelo samo še 143 Judov.[38] Podobno razmerje nakazujeta štetji v Murski Soboti. Kot kaže, je bil za Jude, ki so bili občasnih izrazov nenaklonjenosti, omejitev in žalitev sicer vajeni, pritisk prevelik. O tem priča nova, iz Nemčije in anektirane Avstrije uvožena različica antisemitizma, ki so ga v veliki meri podžigali članki v časopisih in revijah. Na to je opozorila že Darja Kerec, ki v prispevku *Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954* opozarja, da so v očeh večinskega prebivalstva ti »ljudje mangulske krvi« v nekaj letih postali »problem narodov, med katerimi živijo«.[39]

Tudi sicer iz časopisov v tem delu Dravske banovine veje cela paleta izrazov nestrpnosti, pri čemer je mogoče v *Novinah* zaslediti zelo malo izvirnega antisemitizma. Praviloma gre za prevzete stereotipe o »Židih« kot »nesreči za [slovensko, op. p.] krajino« ter »Židih« kot »goljufih« in »izdajalcih Kristusa«.[40]

Posledice spremenjenega odnosa so občutili vsi, ugledni in manj ugledni člani skupnosti, pri čemer se teh sprememb na poseben način spomnijo tisti, ki so bili v tem času otroci. Nenadne prekinitve prijateljstev so bile zanje nerazumljive tudi zato, ker jih starši namenoma niso želeli obremenjevati s pričakovanimi težavami. Tudi zato v večini pričevanj preživelih, ki so imeli v času tik pred vojno dobrih deset let, naletimo na precej čustveno podoživljanje presenečenja zaradi izgubljenih prijateljstev. Šarika Horvat, ki je svoje občutke v teh trenutkih zaupala sodelavcem *Fundacije šoa* (*Shoah Foundation*), je trdila, da »se je vse razbilo« že, ko je bil »na vladi Korošec«, zaradi česar naj bi si prekmurski Judje ustvarili vzporedno družabno življenje.[41] A tudi to, podobno kot »kozarec vina v [soboškem] Dobrayu«, posedanje »ob kavi v Sočičevi Veliki ali Faflekovi Central kavarni«[42] in nakupovanje pri Ebenšpangerju, Kohnu, Preussu ..., ni moglo skriti sprememb in pregnati skrbi.

Vojna, deportacija, uničenje

Sledili so nemški napad, okupacija ter izbruh pridušene nestrpnosti, zamer in frustracije dela večinskega prebivalstva, ki je domala čez noč izropalo to, kar so po plenitvi v judovskih trgovinah in gostilnah za seboj pustili nemški vojaki.

Po predaji uprave v madžarske roke se je za tri leta vrnil navidezni mir, ki so ga občutili predvsem otroci.[43] Kmalu so namreč znova začeli obiskovati pouk in se družiti z vrstniki. Po drugi strani so se tudi oni soočili z vse hujšim sovraštvom vrstnikov. Da gre zares, pa so napovedale predvsem prve razlastitve ter omejitve dejavnosti in osebne svobode. Nemške oblasti so namreč od svojih madžarskih zaveznikov zahtevale prerazporeditev judovskih nabornikov v delovne enote madžarske vojske ali *munkaszolgálat* (posebne podporne oddelke),[44] septembra 1941 pa je bil sprejet odlok o prisilni prodaji judovske zemlje. Kot je ugotovila že Metka Fujs, so imeli prednost pri odkupu visoki častniki madžarske vojske, vojaški invalidi, vojaške vdove in sirote ter vojaški odlikovanci z manj kot petimi plugi zemlje.[45] Približno v istem obdobju se je še dodatno povečala mobilizacija judovskih mož v delovne enote madžarske vojske, njihovi svojci doma pa so bili v približno istem času prisiljeni nositi posebne oznake.

Erika Fürst, ena naših informantk, ki je bila takrat stara dobrih deset let, je opazila, da očeta na cesti niso pozdravljali niti najstarejši znanci. Sledilo je leto 1944, ko je bilo Judom prepovedano domala vse: zaposlovanje nejudovskih delavcev, javna služba ter članstvo v novinarskih in igralskih združenjih, 21. aprila pa je v *uradnem listu* izšla še posebna Uredba o zaplembi judovskega premoženja. V skladu z njo so morali Judje prijaviti vse imetje. Sledila je še prepoved gibanja oziroma popolna družbena osamitev. Prepovedi »obiska javnih kopališč, javnih prireditev, kinopredstav, nogometnih tekem in zabavišč [...]«[46] sta namreč sledila omejen dostop do tržnice ter pre-

vrgli«, »pognali« ali »zavrnili« v številčno neopredeljenih skupinah.

37 Arhiv Pomurskega muzeja Murska Sobota. Podlaga za ugotavljanje števila judovskih prebivalcev so bila vaška in krajevna poročila oziroma »seznami«, v katerih so bili ob imenih moških vpisani tudi podatki o rojstvu, državljanstvu, poklicu in bivališču, »stanu«, imenih mladoletnih otrok in žena ter podatek o tem, »od kdaj biva v [...] državi«. Tu po seznamu vasi Selo, sestavljenem za občino Prosenjakovci 18. junija 1937.

38 Miletić (*Koncentracioni logor Jasenovac*) se sklicuje na Zvezo judovskih občin ter omenja 134 Judov v Dolnji Lendavi in 711 v Murski Soboti. Glej tudi *Mi smo preživjeli*, str. 497. Pri tem velja opozoriti, da so v murskosoboško skupnost spadali tudi Judje iz vse Dravske banovine razen lendavskega dela Prekmurja.

39 Kerec, Judje v Murski Soboti, str. 595.

40 Kerec, Judje v Murski Soboti, str. 595.

41 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 63. V tem znanem lendavskem kvartetu sta violini igrala Ludvik Blau in Laci Freyer, na čelu je muziciral Feri Stern, Juliska Stern pa je trio godalcev spremljala na klavirju.

42 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 63.

43 Hajdinjak, Holokavst, str. 172–176.

44 Hajdinjak, Holokavst, str. 185–186; Hajdinjak, Zgodba = A story, str. 32–36.

45 Fujs, Odnos, str. 26.

46 Fujs, Odnos, str. 26.

Zemljevid deportacij Judov glede na število deportiranih (avtorica Jerneja Fridl).

poved gibanja med sedmo uro zvečer in sedmo uro zjutraj.

Prve aretacije in deportacije so sledile marčevskemu obisku odposlanca madžarske vlade, do množičnih aretacij pa je prišlo konec aprila. Postopek je bil v vseh krajih zelo podoben. V sinagogah oziroma drugih javnih prostorih so v zgodnjih jutranjih urah zbrali celotne družine ter jih od tam z vozovi, tovornjaki in vlaki odpeljali v Čakovec. Erika Fürst se je spomnila, da je »oče moral predati vse vrednostne papirje, zlatnino, denar, čisto vse, kar je bilo kaj vrednega«.[47]

Po mnenju sodobnikov takratnega dogajanja so bile judovske družine v tistih dneh deležne tudi precejšnjega sočutja in podpore. Lili Hajmer Kožič, še ena pričevalka za *Fundacijo šoa*, se je spomnila, da so jim sosedje nosili »hrano, meso in mleko«,[48] Liza Berger, ki se je z antisemitizmom srečala že v času svojega študija na Dunaju, pa ni mogla pozabiti soboških meščanov, ki so stali ob cestah in jokali.[49]

S tem niso mogli ublažiti neprijaznosti Nemcev, ki so organizirali celoten postopek in do ve-

47 Fujs, Odnos, str. 26.

48 Iz pričevanja Lili Hajmer Kožič, *Fundacija šoa*.

49 Iz pričevanja Lize Berger, *Fundacija šoa*. O podobnem, za njihovo preživetje ključnem izrazu sočutja govori tudi Erika Fürst, ko omenja pomoč, ki jo je njena družina prejela od lokalnega tovarnarja: »Tovarnar Josip Benko, [...] je poslal svojim znancem, tudi mojemu očetu, ki je večkrat opravljal za njega prevoze [...] en velik paket jestvin, in sicer prekajeno šunko, prekajeno meso, salame. Bil je velik paket, tako, da ga je oče komaj dvignil. In ta paket nas je rešil [...], ker hrane nismo dobivali do Auschwitza čisto nič.«

čera zbrali »300 [...] skoraj 400 ljudi«.[50] Pripeljani iz različnih delov mesta in okoliških vasi so bili, tako Šarika Horvat, v sinagogi na koncu »stisnjeni [...] kot heringi«.[51]

Čeprav se posamični podatki o številu prvih deportirancev razlikujejo, lahko z gotovostjo trdimo, da so aprila iz Lendave, Beltincev, Murske Sobote in okoliških vasi izgnali nekaj manj kot 300 Judov.[52] To je bil prvi val deportacij, »v katerem je bilo prizaneseno tistim Judom, ki so se prej prekrstili v krščansko vero«, in Judom s »posebnimi zaslugami za Madžarsko«.[53]

V začetku maja je prvi skupini deportirancev sledila druga (dva transporta iz Nagykanizse v Auschwitz: prvi odhod 28. aprila in prihod 2. maja ter drugi odhod 18. maja in prihod 21. maja),[54] 20. oktobra 1944 tretja, novembra pa so aretirali še zadnjo, najmanjšo skupino, ki se je predhodnim deportacijam izognila zaradi že omenjenih »zaslug za madžarski narod«. Vse deportacije so potekale približno enako: aretacijam v zgodnjih jutranjih urah so sledili zbiranje, preverjanje identitete in transport na Hrvaško oziroma Madžarsko,[55] od koder so deportirance v dveh transportih prepeljali v Auschwitz.

Vse deportacije, ki so jih načeloma organizirali Nemci, so potekale »pod nadzorom žandarmerije oziroma matične madžarske policije«,[56] za preglede in z njimi povezane kraje osebnega premoženja pa so bili pristojni Nemci. Razen tega je vse potekalo v okviru siceršnje delitve dela. Zamisel in organizacija genocida na Madžarskem sta bili v domeni nemških esesovcev in vojakov Wermachta, delo na terenu pa so, vključno z občasnimi poboji, opravili madžarski žandarji in madžarski fašisti. S prvimi so, vsaj pri aretacijah po prekmurskih vaseh in mestih, sodelovali tudi slovenski žandarji v madžarski žandarski službi. Med njimi je bilo precej članov lokalnega kulturbunda, ki so prednjačili tudi pri ropanju judovskega premoženja. Po drugi strani je mogoče s precejšnjo gotovostjo trditi, da Slovenci pri pokolih niso sodelovali. Njihovo sodelovanje se je končalo s predajo deportirancev v Čakovcu. Naši sogovorniki so praviloma poročali o ropanju, a tudi pri tem zelo redko naletimo na jasne opise dogajanja. Nekdanja soseda družine Hahn iz Murske Sobote je dobrih šest desetletij pozneje pripovedovala, kako so hišo (vključno s pohištvom) in tiskarno Hahnovih oropali »nilaške« in »kulturbuntaše«,[57] njena vrstnica iz vasi Poznanovci pa se je spomnila, da so pri ropanju judovskega »blaga« v sosednjih Kovačevcih sodelovali vsi po vrsti.[58]

Medtem so bili lastniki naropanega po krajšem postanku v zbirnem centru v Nagykanizsi že na poti v Auschwitz. Erika Fürst se je treh tednov potovanja spominjala predvsem po pomanjkanju hrane in vode, Šarika Horvat pa po pomanjkanju prostora in nemogočih higienskih razmerah.

V skupinah po osemdeset ali devetdeset ljudi v posamičnem živinskem vagonu so se »žejni in prestrašeni« premikali glede na prometne razmere oziroma glede na transporte s fronte. Ti so imeli namreč prednost, zaradi česar se je vožnja še dodatno zavlekla.

Auschwitz ...

Ob prihodu v taborišče je sledil nov šok. Prvo srečanje s stražarji in taboriščniki je prišleke iz Prekmurja tako presunilo, da so tudi šestdeset let po vojni o njem pripovedovali zelo obširno in natančno.[59]

Ob tem so se skoraj vsi naši sogovorniki spomnili tudi srečanja z Josefom Mengelejem. Šarika Horvat ga je opisala celo kot prijaznega, »visokega« moškega, ki je »dobro izgledal«,[60] Tamas B. Schwarz pa se je spominjal, da so stari taboriščn-

50 Iz pričevanja Lize Berger, *Fundacija šoa*.

51 Iz pričevanja Šarike Horvat, *Fundacija šoa*. Nekaj podobnega je občutila tudi Liza Berger, ki se spominja, da je bila sinagoga »puna [...] to je bilo užasno [...]«, *Fundacija šoa*.

52 Po mnenju Borisa Hajdinjaka, ki se pri tem sklicuje na Nemeth-Paskyja, naj bi bilo iz Prekmurja in Medžimurja deportiranih skupno 672 ljudi (Hajdinjak, Holokavst, str. 192; Hajdinjak, Zgodba = A story, str. 67).

53 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 73. Gl. tudi Kuzmič, Posebnosti, str. 137–142.

54 Hajdinjak, Holokavst, str. 190–195, 205–210; Hajdinjak, Zgodba = A story, str. 60–71.

55 Nekateri informanti kot zbirno mesto na poti v Nagykanizso omenjajo Hodoš: »Te so je pelali na Hodoš na zug, pa s cugom v Avšvic.« Iz pričevanja Jolanke Smodiš, ki ga je zapisala Klaudija Sedar. Glej tudi Hajdinjak, Zgodba = A story, str. 77: Monošter in Szombathely.

56 Formalno je po zapovedi madžarskega ministrstva za notranje zadeve vse akcije madžarske žandarmerije vodil podpolkovnik (*Oberstleutnant*) Laszlo Ferenczy (gl. Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 167).

57 Pričevanje Julijane Zrim, Murska Sobota. Pogovor z gospo Zrim je opravila Ivanka Huber.

58 »Vse ka ger bilo blaga so lidge odnesli,« se je spomnila Francka Cör iz Poznanovcev. Pogovor z gospo Cör je opravila Ivanka Huber.

59 Iz pričevanja Erike Fürst: »Odprli so vagone, nemški vojaki so kričali na nas 'alle raus' – vsi ven. S seboj nismo smeli vzeti ničesar, ženske niti osebne torbice ne, čisto ničesar. [...] vojaki [so nas] postrojili, stalno se drli: 'hitro, hitro'.« Na podoben način sta prihod v taborišče doživljala Šarika Horvat in Tamas B. Schwarz. V spomin se jima je za vedno vtisnilo kričanje esesovcev: »Aussteigen! Schnell, schnell!« Šarika se še spomni, da so »prtljago morali pustiti na vagonu«. Poleg tega se ji je zdelo, da je nekdo med transportom umrl.

60 Pričevanje Šarike Horvat.

niki mami svetovali, naj se izdaja za šestnajstletnika.[61]

Vse, ki so preživeli selekcijo, je čakala pot v taborišče, po spominu Erike Fürst pod vodstvom »esesovke«.

V vrsti po pet so »marširale [...] mimo krematorija, kjer so takrat že sežigali [njihove] svojce. Mojo babico, sestrično, teto in druge sorodnike. Ženske so esesovko vprašale: 'Kaj se pa tu tako kadi iz tega dimnika?' in je odgovorila: 'Tu vam pečejo kruh.' Je pa tako smrdelo, dim je bil črn in strašen smrad se je valil iz tistega dima. Tu smo začeli še bolj čutiti grozen strah in se bali, kaj bo z nami.«[62]

Sledil je standardiziran higienski postopek. »Odpeljali so nas v eno zgradbo, kjer smo se morale sleči do golega, potem so nam postrigli lase, čevlje in čisto vse, kar smo imeli na sebi, smo pustili na kupu. [...] Šli smo pod tuše. Tuši so bili mlačni, vendar nas je zeblo, saj smo bile do golega postrižene. Na drugem koncu smo prišle ven in nismo imeli brisač, ničesar za obrisat. Dobili smo sive obleke, brez nogavic, brez perila, samo obleke in čevlje. Ker sva s sestro imeli bolj male noge, nama je esesovka dovolila, da sva lahko vzeli svoje čevlje. Mama je dobila neke druge, nekateri so dobili lesene cokle.«[63]

Prezeblim, pomanjkljivo oblečenim v »neke krpe« in »ostriženim na nularco«,[64] jim je hitro postalo jasno, da bo v novem okolju težko preživeti. Po razporeditvi v različna taborišča sistema Auschwitz-Birkenau so bili nekateri sčasoma premeščeni v druga taborišča, tiste, ki so ostali, pa so namestili v prenatrpane barake, polne stenic in uši. Ota Kraus in Erich Kulka opozarjata, da se je poleti 1944 v barakah za 500 ljudi drenjalo »tudi do 1200 madžarskih žena, ki so spale in delale v izmenah«.[65]

V teh razmerah so najvzdržljivejši dočakali zimo in z njo prve evakuacije iz taborišča. Večina tistih, ki niso zmrznili ali padli pod streli stražarjev, je končala v taboriščih Mauthausen, Dachau, Gross-Rosen, Flossenbürg, Ravensbrück, Buchenwald in Bergen-Belsen. V Auschwitzu jih je ostalo od pet do sedem tisoč, ki so pričakali presenečene sovjetske vojake. Ti so jih najprej preselili v barake paznikov in vojakov, nato pa prepeljali v Krakov. Usoda tistih, ki so morali oditi, je bila še hujša.

V januarskem mrazu so morali peš, deloma pa na odprtih vagonih na dolgo pot proti Nemčiji. Tisti, ki jih niso postrelili po poti, so po več kot sto kilometrih prispeli predvsem v manjše taborišče Gross-Rosen v Spodnji Šleziji, kjer so jih naložili na vlak, namenjen proti jugozahodu. Večji del potnikov ni preživel do končne postaje. Vlak so ustavili le, ko je bilo treba dati prednost vojaškim prevozom ali zato, da so jetniki z vagonov pometali mrtve tovariše. In tako vse do konca poti v Buchenwald ali Dachau, kjer so jetniki dočakali osvoboditev. Številni so umrli kmalu po prihodu v novo taborišče.

Še za spoznanje hujša usoda je doletela Tamasa in Josipa Schwarza. Čeprav je bil del iste skupine, je Tamas za očetovo usodo izvedel šele pozneje. Po pripovedovanju očividcev je »umrl na postaji v Gleiwitzu, ko je žejen stopil iz vrste, da bi pobral sneg in se odžejal. Za kazen so ga Nemci ustrelili v glavo.«[66] Sam je pot preživel s pomočjo sojetnikov. V primerjavi z Auschwitzem je Buchenwald doživel kot »zelo dobro organizirano taborišče, v katerem so bili predvsem politični zaporniki«.[67]

V približno istem času, konec januarja oziroma na začetku februarja, je Erika Fürst z mamo in sestro prek Prage prispela do Budimpešte, kjer so jim ponudili selitev v Združene države Amerike. V upanju, da je oče še živ, so se odločile za pot domov, kamor so prek Sombotela in Kermendina prispele sredi pomladi.

Do poletja se je vrnilo tudi petindvajset drugih Sobočank in Sobočanov ter triindvajset lendavskih Judov. Skupaj s preživelimi iz drugih krajev in vasi se je vrnilo petinšestdeset ljudi ali slabih 20 odstotkov od teh, ki so jih leto prej deportirali. V taboriščih, na prisilnem delu in na t. i. maršu smrti jih je po doslej znanih podatkih umrlo 387. Glede na izkušnje naših informantk in znano statistiko nasilnih smrti jih je bilo največ pobitih prav v Auschwitzu.

61 »Pomešali so nas s poljskimi ujetniki in eden od njih je svetoval moji mami, naj me pošlje naprej. Ko me bodo vprašali, koliko sem star, naj odgovorim, da 16 let. [...] Tako sem se znašel pred Mengelejem, ki me je vprašal: 'Wie alt bis du?' Odgovoril sem: '16 Jahre.' Zato me je Mengele poslal naprej k skupini, ki so ji bile dodeljene delovne naloge. Ko sem pogledal nazaj, sem videl mamo, ki je bila stara 32 let in bi bila lahko prav tako razvrščena med delavce, vendar se ni hotela ločiti od moje sestrice Vere, ki je bila stara pet let in pol. Vedela je, da bo umrla skupaj z njo. Obe sta bili usmrčeni, kakor tudi babica, ki je bila stara 59 let.« Iz pričevanja Tamasa B. Schwarza. Ob prihodu v taborišče je bil Tamas Schwarz star 13 let.

62 Pričevanje Erike Fürst.

63 Pričevanje Erike Fürst.

64 Pričevanje Šarike Horvat. Marija Dajč Ebenšpanger se spomni, da so jih namenoma postrigli zelo površno, in sicer zato, »da izgledamo kako pravi cigani«. Pričevanje Marije Dajč Ebenšpanger.

65 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 163.

66 Zadravec, Vsak konec, str. 27.

67 Zadravec, Vsak konec, str. 27.

Prekmurski Judje kot povratniki iz Auschwitza (arhiv avtorja).

Po vojni

Preživel je tudi Tamas B. Schwarz, ki se je iz Buchenwalda v Lendavo vračal prek Subotice in Baje, kjer je našel sorodnike. Večina drugih je, vsaj na začetku, ostala v Prekmurju, kjer so se vrnili v šole oziroma si poiskali delo, nekaj pa jih je pritegnil Maribor, kjer je razvijajoča se industrija potrebovala vse več delovne sile.

Skoraj vsi so se soočili z nejevero sokrajanov, zaradi česar so se lažje odločili za izselitev v Palestino, ZDA, Združeno kraljestvo, Avstralijo ... Sodeč po podatkih Marjana Toša je po ustanovitvi Izraela vanj emigrirala večina vseh, ki so za vedno zapustili Prekmurje. Glede na to je bilo uničenje judovske skupnosti na severovzhodu Slovenije domala popolno. Več kot 85 odstotkov njenih pripadnikov je bilo pobitih v času vojne, dodatnih deset pa je odšlo po njej. V Murski Soboti in Lendavi jih ni ostalo niti toliko, da bi lahko ponovno oblikovali versko skupnost.

Fizičnemu iztrebljenju in odhodu večine preživelih je sledila nacionalizacija judovskega premoženja. Pri odvzemu premoženja je bilo, podobno kot drugje po Sloveniji, pomembno tudi državljanstvo. Tiste brez jugoslovanskih dokumentov so razglasili za osebe nemške narodnosti in jih razlastili.

Podoben cinizem je mogoče zaslediti v ravnanju nevtralne Švice oziroma njenih bank. Kar nekaj povratnikov je namreč poskušalo dobiti denar, ki so ga njihovi najožji sorodniki tam shranili pred vojno. Med njimi je bila tudi Lili Hajmer Kožič, ki je pisala v Schweizer Bank v Zürichu, kjer so od nje zahtevali »šifro«. Ker je ni imela, odgovorov iz Švice ni bilo več.

Takšne in podobne situacije so botrovale izrazito skromnemu spominu na judovske žrtve v prvem desetletju po vojni. Z njim so se sodobniki povojne izgradnje do poznih šestdesetih let povsod po Evropi srečevali zelo redko in v omejenem obsegu. In Prekmurje ni bilo izjema ... V enem prvih zapisov v *Obmurskem tedniku* tako najdemo dokaj skopo notico učitelja in »družbenopolitičnega delavca« Jožeta Velnarja, ki govori o tem, da so okupatorji v taborišča odgnali »tudi soboške Žide«.[68] Poleg osnovne površnosti je v njej tudi velika mera netočnosti pri oceni žrtev holokavsta (117). Bistveno več in natančneje ponuja gradivo jugoslovanskega judovskega muzeja v Beogradu, kjer so bili dokaj natančno predstavljeni tudi prekmurski udeleženci narodnoosvobodilnega boja. Ob Aliju Kardošu so bili to še Eugen Kardoš, Koloman Hajmer, Ferit Hiršl, Kolman Hiršl, brata Fürst, Ignac Boroš in Zoltan Boroš iz murskosoboškega okoliša ter Ernest Balkány, Desider Majer, Beno Teichman, Zoltan Strasser in Stjepan Blum iz Lendave. Skoraj vsi so se odporniškemu gibanju pridružili leta 1941 in večina jih je v istem ali naslednjem letu padla v partizanskih enotah na Hrvaškem ali končala v koncentracijskem taborišču oziroma na prisilnem delu.[69]

Če Alija Kardoša nekateri še vedno slikajo kot idealista, pa tega gotovo ni mogoče trditi za pivovarja Majerja, knjigarnarja Balkányja ter odvetnika Teichmanna in Strasserja. Podobno velja za skoraj sto trgovcev in osem uslužbencev, fotografa, krojača, zdravnika, profesorja glasbe,

68 Velnar, Žrtve, str. 2.

69 Več o tem Romano, *Jevreji Jugoslavije*, str. 263, in Godina, *Prekmurje 1941–1945*, str. 85.

Sestre Hiršl – Jolanda, Renata in Terezija (arhiv avtorja).

geometra, brivce, tiskarje in prevoznike, ki sicer niso sodelovali pri odporniškem gibanju, a so jih kljub temu zaprli in/ali internirali. Ali, povedano drugače, skupaj z njihovimi ženami in več kot šestdesetimi otroki in mladostniki je izginil večji del pokrajinske elite. Podobno je bilo v drugih delih Srednje in Vzhodne Evrope.

V pričujoči statistiki so žal popolnoma spregledane predvsem podjetnice in trgovke. Čeprav so ženske po poroki običajno prenehale redno delati v trgovini, skladišču, obrtni delavnici, gostilni ali mesariji, njihov prispevek k družinskemu podjetju še zdaleč ni bil zanemarljiv. Preglednica, na katero se sklicujemo, prav tako ne priča o delu samskih žena, ki so, kot kaže primer družine Erike Fürst, rojene Hirschl, pomagale v družinskih trgovinah. Omenjena statistika namreč ne vključuje žena, ki se zaradi predsodkov okolja ali ortodoksnosti očetov niso mogle poročiti in so zato še naprej delale v različnih družinskih obratih. Vse te se skrivajo v največji skupini (131) »domačic« oziroma »gospodinj«, med katerimi so bile nekatere gotovo tudi trgovke in obrtnice.

Na podlagi tovrstnih podatkov prav tako ni mogoče natančneje rekonstruirati lastniških razmerij, lahko pa pritrdimo splošni ugotovitvi, da je bila velika večina trgovin, gostiln in mesarij v lasti judovskih družin. Kategorij »posestnik«, »fabrikant«, »lastnik firme ali podjetja« statistika Zveze judovskih občin Jugoslavije v Beogradu ne premore, zato jih moramo iskati v kategoriji »trgovec«. In vsi ti so za vedno izginili spomladi in poleti 1944 … in vsi ti so v lokalni spominski pokrajini skoraj v celoti spregledani.

O tem in o povojnem odnosu lokalne oblasti do prekmurskega judovstva zgovorno priča tudi uničenje sinagoge v Murski Soboti. Sredi leta 1949 jo je za 500.000 dinarjev kupil Mestni ljudski odbor Murska Sobota, ki je pet let zatem sprejel sklep o njeni rušitvi. Več sreče je imela sinagoga v Lendavi, ki po obnovi v devetdesetih letih prejšnjega stoletja služi kot muzejsko-prireditveni prostor.

Podobna je bila usoda sinagoge v Beltincih. Preprosto enodružinsko hišo, ki so jo v sinagogo spremenili leta 1859, je, sodeč po raziskavah Bojana Zadravca,[70] poznavalca beltinske judovske skupnosti, doletela enaka usoda kot judovsko pokopališče v tem kraju. Potem ko so leta 1943 pokopali zadnjega Juda Jana Ebenšpangerja, »je bilo judovsko pokopališče v Beltincih dobesedno izropano. Ohranjen ni bil niti en spomenik.«[71]

Za spoznanje več sreče je imelo veliko večje judovsko pokopališče v Murski Soboti, ki so ga po predhodnem soglasju predstavnikov Zveze judovskih občin Jugoslavije premestili.[72] A tudi v tem primeru se je ohranila le peščica spomenikov. Od približno petinšestdesetih nagrobnikov, kolikor jih je konec vojne dočakalo nepoškodovanih, so jih leta 1985 peščico prenesli v spominski park z uradnim pojasnilom, da gre za spominsko obeležje na mestu »židovskega pokopališča« ter

70 Zadravec, *Židje v Beltincih*. Zadravec spada med pomembnejše avtorje poljudnih člankov o prekmurskih Judih. Na podlagi njegovih odkritij in intervjujev s preživelimi Judi v Sloveniji, ZDA in Izraelu se v zadnjem desetletju izrisuje vse jasnejša podoba deportacij in uničenja.

71 Zadravec, *Židje v Beltincih*. Gl. tudi Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 130.

72 Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd. Sedež je bil v zdajšnji Ulici kralja Petra 71a, kjer je tudi Judovski zgodovinski muzej (*Jevrejski istorijski muzej*), v katerem je med drugim shranjenega nekaj gradiva o slovenskih Judih. Tudi ta podatek dolgujem Marjanu Tošu.

Detajl z osrednjega judovskega spomenika na pokopališču v Dolgi vasi pri Lendavi (foto: Jerneja Fridl).

»v spomin židovskim žrtvam fašizma in nacizma«.[73] Najbolj ohranjen del judovske kulturne dediščine Prekmurja tako ostaja judovsko pokopališče v Dolgi vasi pri Lendavi, ki na približno dva tisoč kvadratnih metrih v senci cipres skriva 191 nagrobnikov in osrednji spomenik v spomin »žrtvam fašizma«. V spomin na 387 ubitih Judov ga je leta 1947 postavila skupina štirih preživelih iz Auschwitza; med njimi Ladislav Weiss in Lajos/Ludwig Blau iz Lendave ter njun tovariš Janoš Fürst iz Murske Sobote. Pokopališče je razdeljeno na tri dele, v okviru katerih se še vedno jasno kaže nekdanja ureditev. Nanj je mogoče vstopiti samo skozi manjšo zgradbo, ki spominja na krščansko mrliško vežico, na njenih notranjih stenah pa najdemo dve spominski plošči. Na eni je napis: »V spomin pokopanim na pokopališču v Beltincih«, na drugi, starejši, pa je letnica gradnje objekta. Gre za leto 1905, ko je versko dobrodelno društvo Hevra vodil Jakab Schwarz.

Večina napisov na betonskih, kamnitih, redkeje pa tudi marmornih nagrobnikih je v madžarščini, sledita hebrejščina in slovenščina. Najmanj je nemških. Madžarski napisi sledijo madžarskemu pravopisu, kar pomeni, da je priimek pred imenom, poročena ženska, pokopana ob možu, pa se navaja kot žena; npr. *žena Bena Wortmanna* oziroma *Wortmann Benone szul*. Podobno velja za zapis letnic, pri katerih dnevi sledijo mesecem. Na večini nagrobnikov sta zapisana datuma rojstva in smrti, tu in tam tudi starost umrlega, npr. *Elt 69 evet* (živel 69 let). Neredko naletimo tudi na imena ubitih v taboriščih, pri čemer najpogosteje nastopa Auschwitz, zapisan tudi kot *Ausvic* ali *Aušvic*.

ZAKLJUČEK

Skop opis lendavskega judovskega pokopališča je morda najboljša iztočnica za sklepno ugotovitev, da je za veliko večino podatkov o judovskem Prekmurju zaslužna peščica amaterskih in profesionalnih raziskovalk in raziskovalcev, katerih delo je uspelo preglasiti tradicionalni religiozni in kulturni antisemitizem, ki ga ni mogoče razbrati samo v literaturi, temveč v najrazličnejših situacijah vsakdanjega življenja; od časopisnih karikatur do na videz ironičnih, v resnici pa rasističnih opazk, ki so jih bili preživeli deležni ves čas po koncu vojne. K ohranitvi judovskega spomina pa morda prispevata tudi najnovejša spomenika v Murski Soboti; eden na mestu, kjer je nekoč stala sinagoga, drugi na železniški postaji, od koder so v Auschwitz odpeljali manjše število poznejših taboriščnic.

Financiranje
Prispevek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta *Neglected Holocaust: Remembering the Deportation of the Jews in Slovenia* (IHRA – International Holocaust Remembrance Alliance 2010–2012, Berlin) in raziskovalnega programa *Historične interpretacije 20. stoletja* (P6-0347), ki ju iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Izjava o dostopnosti podatkov
Med raziskavo niso nastali novi podatki.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Pomurskega muzeja Murska Sobota

USTNI VIRI

Intervjuji v okviru mednarodnega projekta (IHRA Grand Projects) *Pozabljeni holokavst*, nosilec Oto Luthar. Intervjuje hrani Arhiv raziskovalnih projektov Inštituta za kulturne in spominske študije ZRC SAZU.

Huber, Ivanka. Pogovor s Francko Cör. Avgust 2010.

Huber, Ivanka. Pogovor z Julijano Zrim. Avgust 2010.

73 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 130.

Luthar, Oto. Pogovor z Antonom Vratušo. Avgust 2011.
Luthar, Oto. Pogovor z Eriko Fürst. Junij 2010.
Luthar, Oto. Pogovor z Jožefom Smejem. Oktober 2010.
Pričevanje Lili Hajmer Kožič. *Fundacija šoa*.
Pričevanje Lize Berger. *Fundacija šoa*.
Pričevanje Marije Dajč Ebenšpanger. *Fundacija šoa*.
Pričevanje Šarike Horvat. *Fundacija šoa*.
Sedar, Klaudija. Pogovor z Elizabeto Šejk. Avgust 2010.
Sedar, Klaudija. Pogovor z Jolanko Smodiš. Avgust 2010.

ČASOPISI

Jutro, 1940.
Novine, 1935.

LITERATURA

Arlt, Elizabeth in Lenart, Branko: *Vergangen und vergessen. Jüdische Kultur in Sloweinen* (Preteklo in pozabljeno. Judovska kultura v Sloveniji). Laafeld, Potrna: Pavelhaus (Pavlova hiša), 2010.

Bon, Silva: Immigrazioni e presenza ebraica a Trieste nei secoli XIV e XV. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (n. v.) 36 (71), 2000, št. 1–2 (= Judovski zbornik), str. 113–118.

Brumen, Borut: *Na robu zgodovine in spomina. Urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995.

Dolenc, Ervin: Zmaga ali poraz? Marginalije h Koroščevi antisemitski uredbi leta 1940. *Stiplovškov zbornik* (ur. Dušan Nećak). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakutete, 2005, str. 199–210 (Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 10).

Frejdenberg, Maren: Again on the exiles of 1497–1515. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (n. v.) 36 (71), 2000, št. 1–2 (= Judovski zbornik), str. 107–115.

Frejdenberg, Maren: *The Destiny of Jews from Styria, Carinthia and Carniola after their Banishment in 1497 (and) 1515*. Referat na simpoziju v Mariboru z naslovom *Slovenski Judje*, 1997.

Fujs, Metka: Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni. *Kronika Pomurja 7*, 1998, str. 25–29.

Gašpar, Mirjana in Lazar, Beata: *Židje v Lendavi*. Lendava: Lindpalst Pince, 1997.

Godina, Ferdo: *Prekmurje 1941–1945*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1967.

Hajdinjak, Boris: Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora. *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst: pregled raziskovalnih tematik* (ur. Irena Šumi, Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2012, str. 133–240.

Hajdinjak, Boris: *Zgodba o dveh transportih: medžimurski in prekmurski Judje med holokavstom: [katalog razstave] = A story of two transports: Jews in Međimurje and Prekmurje during the Holocaust: [exhibition catalogue]*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2023.

Hajdinjak, Boris: Zgodovina = History. *Marpurgi: med zgodovino in literarno svobodo = between history and artistic freedom: [katalog razstave = exhibition catalogue]* (ur. Metka Bedrač). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga – Mariborska knjižnica, 2020, str. 56–57.

Hozjan, Andrej: Gradivo o prvih judovskih družinah na območju Prekmurja v 18. stoletju. *Umetnostna in zgodovinska srečevanja z Judi na Slovenskem* (ur. Polona Vidmar). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 123–145 (Opera Instituti Artis Historiae).

Hozjan, Andrej: Mariborsko prebivalstvo do 18. stoletja. *Studia Historica Slovenica* 2, 2002, št. 1, str. 11–41.

Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem*. Celovec: Mohorjeva družba, 2009.

Jelinčič Boeta, Klemen: Judje v Mariboru. *Življenje na dotik*, brezplačno glasilo Zavoda Maribor 2012 Evropska prestolnica kulture, 1, 2012, št. 3, str. 10.

Kerec, Darja: Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (n. v.) 36 (71), 2000, št. 4, str. 591–613.

Kraus, Ota in Kulka, Erich: *Die Todesfabrik*. Berlin: Kongres Verlag, 1958.

Kuzmič, Franc: Podjetnost prekmurskih Židov. *Znamenje. Revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja* 19, 1989, št. 2, str. 172–178.

Kuzmič, Franc: Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva. *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije: zbornik razširjenih razprav mednarodne konference [Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije], Radenci, Slovenija, 22.–25. oktobra 2002* (ur. Marina Lukšič Hacin). Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Kuzmič, Franc: Židje v Prekmurju. *Katalog stalne razstave* (ur. Janez Balažic, Branko Kerman). Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1997, str. 187–194.

Mi smo preživjeli. Jevreji o Holokaustu (ur. Aleksandar Gaon). Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Zaveza jevrejskih opština, 2005.

Miletić, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta III*. Beograd, Narodna knjiga, 1987.

Mlinarič, Jože: Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (n. v.) 36 (71), 2000, št. 1–2 (= Judovski zbornik), str. 49–70.

Pančur, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2011.

Romano, Jaša: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Starman, Hannah: Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspoze. *Razprave in gradivo, revija* za narodnostna vprašanja, 45, 2004, str. 160–182.

Toš, Marjan: *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.

Vago, Raphael: *A Fateful Encounter – Jews and Non Jews in Central Europe*. Referat na simpoziju v Mariboru z naslovom *Slovenski Judje*, 1997.

Velnar, Jože: Žrtve niso bile zaman. *Obmurski tednik* 6, 1954, št. 40, str. 2.

Wadl, Wilhelm: *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*. Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 1992, (Das Kärntner Landesarchiv 9).

Wadl, Wilhelm: *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter*. Referat na simpoziju v Mariboru z naslovom *Slovenski Judje*, 1997.

Wadl, Wilhelm: Zur Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (n. v.) 36 (71), 2000, št. 1–2 (= Judovski zbornik), str. 95–106.

Zadravec, Bojan: Vsak konec je nov začetek, četudi izgubiš vse. *Ona*, 14, št. 5, 31. 1. 2012, str. 24–27.

Zadravec, Bojan: *Židje v Beltincih* (avtorjev arhiv). Beltinci, 2006.

SUMMARY

Jews in Prekmurje: From the First Immigrants to the Destruction of the Jewish Community

The article builds on the work that was carried out under the project "Neglected Holocaust: Remembering the Deportation of the Jews in Prekmurje", initially envisioned to describe the circumstances surrounding the destruction of the economically and culturally most influential and homogeneous Jewish community in Slovenia. Much like the synthesis presented in the volume *Margins of Memory*, this overview shall begin by describing the examples of immigration across the entire Slovenian area between the regions of Gorizia and Prekmurje and then focus specifically on the emergence of three Jewish municipalities on the left bank of the Mura River.

After the introductory part, which indicates that a modest settlement may have already occurred in the sixteenth century, the article presents the situation concerning the arrival of the largest number of Jewish families in the mid-nineteenth century, highlighting in particular their economic and cultural impact on the development of the region. The description of their economic activities is thus expanded by a few glimpses of their cultural life that shed further light on the broader societal aftermath of their subsequent deportation and the destruction of the Jewish community.

For the same reason, when describing mass arrests, deportation, and life in camps, our principal concern remains with the destinies of individual people. The same is true when examining their experience of returning home from camps and leaving Prekmurje after the creation of the State of Israel. The step-by-step reconstruction of the memory of the Prekmurje Jews primarily builds on their modest tangible heritage comprising the best-preserved Jewish cemetery in Slovenia at Dolga Vas, the renovated synagogue in Lendava, three monuments, and a miniature memorial park in Murska Sobota.

